

Тетяна Варава,

м. н. с. відділу архівознавства і археографії Інституту архівознавства НБУВ

Словникові комісії УАН—ВУАН (1918—1933)

Через призму актуальності для науки нового тисячоліття розглядається моніторинг словникового забезпечення наукових досліджень, започаткованого в кінці 10 — на початку 30-х років ХХ ст. в спеціально створених при Українській Академії наук Словникових комісіях, що заклали міцні наукові підвалини для розвитку термінологічної системи в Україні, традиції котрої потребують не тільки прискіпливого вивчення, що і здійснює автор статті, а й послідовного наслідування сучасними вченими, бібліотекарями, інформаційними працівниками.

Культура будь-якої науки, як відомо, залежить від багатьох факторів, зокрема і від стану її забезпечення термінологічною системою, а також від підготовки та своєчасного випуску відповідних словників.

Ця проблема сьогодні в Україні надзвичайно актуальна. Роботи над термінологічними словниками ведуться, але, на жаль, дуже повільно. Причини, по суті, ті ж самі, що і в 20 — 30-х роках: зменшується кількість висококваліфікованих фахівців, оскільки роботи майже не фінансуються, гальмує процес і вкрай незадовільне технічне забезпечення. Праці, про котрі сьогодні рапортується як про видатні досягнення сучасної науки, в основному виконуються силами вчених-ентузіастів за мізерну оплату.

Однак надію на розуміння суспільством значущості проблеми підтримує Указ Президента України «Про розвиток національної словникової бази», підписаний 4 вересня 1999 р., де йдеться про підтримку пропозиції Національної академії наук України щодо видання нового покоління академічних україномовних словників та створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем (проект «Словники України») [1].

Але ця державної ваги справа, власне, не є новою для українських науковців. Нині, швидше, слід говорити про її відродження, оскільки створення українських термінологічних словників має свою історію, традиції, потужне наукове

підґрунтя, закладене попередниками-фахівцями, які об'єднувалися в словникових і термінологічних комісіях УАН—ВУАН ще на початку 20 — у 30-х роках ХХ ст.

Взагалі словникова діяльність у республіці тоді зосереджувалася в Українській Академії наук (з 1921 р. — Всеукраїнській). У цій галузі працювали видатні вчені. Було вироблено методологію, методики (систематизації карток, збирання матеріалів та ін.), наукові підходи. Залишилася вагома спадщина: словники, картотеки, схеми тощо. Все це в науковий обіг вводиться тільки останнім часом.

Розробкою словникової галузі займалися: Наукове товариство ім. Шевченка (1873), Українське наукове товариство (1907), Південно-західний відділ Російського географічного товариства (засноване 1873 р.), Історичне товариство Нестора Літописця (1873) у Києві, Історично-філологічне товариство (1892) у Харкові, Церковно-археологічне товариство в Кам'янці-Подільському, Товариство дослідників Волині у Житомирі, члени губернських архівних комісій.

Головою Першого, Історично-філологічного, відділу УАН було обрано Д. І. Багалія (крім цього, очолив кафедру історії України), також були призначені академіки: А. Ю. Кримський (східні мови та історія), М. І. Петров (історія українського письменства), С. О. Смаль-Стоцький (українська мова) [2].

Згідно зі Статутом УАН від 26 листопада 1918 р. при її Спільному зібранні було створено Комісію для складання Словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху (пізніше — Комісія для складання Біографічного словника діячів України) [3], а при Першому відділі — Постійну комісію для видання Історично-географічного словника української землі, Постійну комісію для складання Словника живої української мови, Постійну комісію для складання Історичного словника української мови. 31 січня 1921 р. при Спільному зібранні почала

© Варава Т. В., Київ, 2000

функціонувати Комісія для складання Енциклопедичного словника.

11 серпня 1918 р. при Природничій секції Київського наукового товариства закладено *Термінологічну комісію*. Вона мала стати центральною організацією, що гуртувала б навколо себе розпорошені сили дослідників у царині природничої термінології та номенклатури. Приблизно через рік в її складі вдалося об'єднати близько 50 осіб.

Як і Наукове товариство, аналогічну справу розпочала ВУАН, де в 1919 р. при Першому відділі було засновано *Орфографічно-термінологічну комісію* із природничою, технічною, правничою, орфографічною секціями.

Неузгодженість завдань і дублювання в роботі спричинили необхідність з'єднати їх в одну організацію — Інститут української наукової мови (30 травня 1921 р.). Його завдання окреслено в § 1 першого Статуту ІУНМ, ухваленому на раді 7 II 1925 р.: «Інститут має собі за мету всіма способами сприяти нормальному й організованому розвитку української наукової мови (термінології) у всіх галузях знання, кладучи в її основу народну мову й вимоги науки» [14].

Структура ІУНМ змінювалася протягом різних років. До складу Інституту одразу було введено правничий та природничий відділи. Над найбільшою в Академії установою головував А. Ю. Кримський, керівником був Г. Г. Холодний. ІУНМ складався з п'яти відділів: природничого, технічного, сільськогосподарського, соціально-економічного, мистецького, 33 секцій, де працювало 11 редакторів, 2 філологи, 3 науково-технічні співробітники, 21 позаштатний постійний співробітник та 250 членів-співробітників. Протягом 1922—1930 рр. колектив установи зібрав та опрацював значний термінологічний матеріал, що дало можливість підготувати словники з різних галузей знань. Про обсяг зробленого свідчить договір, підписаний із Держвидавком на друкування 34 термінологічних словників, 15 з них Інститут видав упродовж 1926—1929 рр.

У 1930 р. за Постановою Президії ВУАН ІУНМ був ліквідований у зв'язку з передачею до Академії Інституту мовознавства НКО УСРР.

20 березня 1919 р. на засіданні Першого відділу таємним голосуванням на посаду директора Постійної комісії для складання Історично-географічного словника було обрано О. С. Грушевського [5]. Протягом 1919—1924 рр. співробітники Комісії збирали матеріали для Словника і підготували на їх основі окремі статті про селища Полтавщини, Холмщини, Галичини, Остерський та Кролевецький повіти (Чернігівщина).

У зв'язку з істотними змінами в діяльності Комісії її перейменовують на Історично-геогра-

фічну, а діяльність переорієнтовують на сферу вивчення історії заселення України та підготовки історично-географічного опису окремих її районів, на видання «Історично-географічного збірника». Штатні працівники: О. І. Баранович, М. Н. Ткаченко, Г. С. Шамрай.

Постійну комісію для складання Історичного словника української мови очолював проф. Є. К. Тимченко. У різні роки в ній працювали 3-6 позаштатних співробітників, які у власній роботі користувалися джерелами з української мови, зібраними їхнім керівником, визнаним філологом П. Г. Житецьким. До кінця 1920-х років було накопичено значний лінгвістичний матеріал з історії української мови (на підставі даних історії та діалектології). На його основі було складено Історичний словник української мови, т. 1, літери А — Ж.

За постановою Президії ВУАН у 1930 р. Комісію ліквідовують і переводять у структурний підрозділ Інституту української наукової мови, пізніше — до Інституту мовознавства.

Постійною комісією для складання Словника живої української мови керував акад. А. Ю. Кримський. Постійні члени-редактори — В. М. Ганцов (керівничий справами), Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченко, О. Н. Синявський, учений-діловод О. Т. Андрієвська; постійні співробітники — М. П. Гармашівна, В. П. Тутковський, С. О. Буда, М. Г. Гнатевич, І. О. Селецький, І. І. Рудницький. Цей Словник робився на базі Словника української мови Б. Д. Грінченка і мав містити діалектичні відмінності кожного поданого слова, всі граматичні форми, всі тлумачення слова, літературні й народні приклади, вирази й звороти спеціального метафоричного і локального характеру.

На зібраний матеріал було складено понад 700 карток. У 1923 р. розпочинається підготовка Словника до видання. Протягом шести років було випущено три томи Російсько-українського словника за ред. С. О. Єфремова та А. Ю. Кримського.

Комісія для складання Енциклопедичного словника при Спільному зібранні розпочала свою діяльність 31 січня 1921 р. Її голова — П. Я. Стебницький, керуючий справами — М. С. Синицький, старший учений секретар — С. П. Постернак, члени: від Першого відділу — А. Ю. Кримський, від Другого — В. І. Липський, від Третього — М. П. Василенко.

Словник планувався як довідник теоретичного й практичного значення, в нього мали вміщуватися теми українознавства.

У Комісії працювали вчені-редактори, кожен з яких вів свій напрям: філософію — проф. О. М. Гіляров; соціальні науки — проф.

В. І. Синайський; економічні науки — акад. Р. М. Орженцький; філологію — акад. А. Ю. Кримський; літературу — акад. А. М. Лобода; фізично-математичні науки — акад. В. О. Плотников; геологію — акад. П. А. Тутковський; біологію — акад. О. Ф. Фомін; прикладні науки — проф. О. П. Котельников; медицину — проф. О. І. Сонкевич; мистецтво — акад. Хв. І. Шмідт; історію — акад. М. П. Василенко; географію — професори В. О. Кістяківський та М. І. Лучицький [6].

Колектив підготував обсяг статей приблизно на два перших томи. Планувалося видати позачерговий том «Україна». Головне редагування доручалося С. О. Єфремову.

Зі Звідомлення за 1922 р.: «Поміж такими установами дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це — а) Комісія для складання біографічного словника діячів України та б) Комісія для складання енциклопедичного словника... Хоч коло комісій й групувалися першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей» [7].

У наступному році фінансове становище погіршилося [18] і Комісія тимчасово припинила свою діяльність, котру частково поновила в складі Першого відділу.

19 листопада 1929 р. Президія ВУАН запропонувала відділам подати свої пропозиції щодо видання Українського радянського енциклопедичного словника.

В словникових комісіях працювали співробітники не тільки Історично-філологічного (Першого) відділу, а й Фізично-математичного (Другого), Соціально-економічного (Третього) відділів. Вони являли собою єдину органічну систему і доповнювали один одного. Багато з науковців готували одразу кілька словників. Так, під керівництвом геолога, природознавця, голови Другого відділу, члена природничої секції Правописно-термінологічної комісії при Історично-філологічному відділі П. А. Тутковського виходить Словник геологічної термінології (1923), «Матеріали до української природничої термінології та номенклатури» (т. 5) і Словник географічної термінології (1924).

У цьому ж році видається Словник міжнародної базельської анатомічної термінології (під ред. гістолога, голови Медичної секції природничого відділу ІУНМ О. Г. Черняхівського).

Зоолог, секретар і член біологічної секції й підсекції природничої секції Правописно-термінологічної комісії та Комісії природничого відділу ІУНМ М. В. Шарлемань видає Словник

зоологічної номенклатури (1926). Позаштатний постійний співробітник Інституту фізичної культури Науково-педагогічної комісії (співпрацював з ІУНМ) Ф. О. Цешківський був редактором праці «Анатомічні назви, прийняті в Базелі на IX р. зборах Анатомічного товариства» (1925).

Під редакцією визначного українського вченого А. Ю. Кримського побачили світ: Російсько-український словник у 3 т. (1924, 1926, 1927), «Нариси з історії української мови» та «Хрестоматія з пам'ятників письменської стародавньої українщини XI—XVIII вв.» (1924), «Переклади з Шевченка турецькою мовою» (1923), розділ «Фатимиди» (династія) (909—1171) з Енциклопедичного словаря (1926), «Збірник праць Комісії для вивчення історії української мови» (1929), «Звенигородщина з етнографічного та діалектологічного погляду» (1928).

Філолог, діалектолог О. Б. Курило видає: Словник хімічної термінології (1923), «Програми для збирання етнографічних матеріалів: початки мови» (1923), «Уваги до сучасної української літературної мови» (1923), «Початкова граматики української мови» (1924), «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів» (1924), «Матеріали до української діалектики та фольклору» (1928), а математик, секретар математичної секції природничого відділу ІУНМ Ф. П. Калинович — Словник математичної термінології (1926).

Словник української мови, т. 1. А — Г (1927), т. 2. Д — Й (1927) випускається під редакцією літературознавця, історика української літератури, публіциста, академіка Кафедри історії українського письменства, голови Комісії для складання Біографічного словника діячів України, чл.-ред. Комісії словника живої української мови й ін. С. О. Єфремова.

Праці 1925 р. «Вказівки як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім обширі», «Локатив в українській мові» та «Номінатив і датив в українській мові»; 1926 р. — «Вокатив і інструменталь в українській мові»; 1927 — «Курс історії українського язика»; 1928 — «Акузатив в українській мові» та чимало інших видав мовознавець, перекладач, директор Комісії для складання Історичного словника української мови, упорядник Словника старописьменної української мови XVII—XVIII ст. Є. К. Тимченко.

Важливими джерелами з історії комісій УАН — ВУАН для сучасних дослідників є протоколи засідань відділів Академії, комісій, Звідомлення про її діяльність за конкретні роки [9].

Упродовж 1929—1930 рр. всі наукові установи зазнали кардинальних змін. Через призму нових ідеологічних доктрин творчий доробок комісій подається досить негативно [10].

Зазнали руйнації структури, якими керував А. Ю. Кримський: Комісія для складання Словника живої української мови, Правописно-термінологічна, Діалектологічна комісія, ІУНМ.

У 1928 р. Президія ВУАН ухвалила об'єднати всі комісії в один Інститут мовознавства. Тимчасово обов'язки в. о. директора було покладено на комуніста Г. В. Ткаченка. Це було початком «чисток» в Академії. Негативно відбилися вони і на її видавничій діяльності. Було знищено всі здані до друкарні рукописи. Із набраних текстів вилучалися імена репресованих учених, редакторів.

Після цих «чисток» залишилися лише Комісія Біографічного словника під керівництвом М. М. Могилянського (хоча й її роботу було піддано різкій критиці [11, 12]) та Історико-географічна.

Протягом 1933 р. змінюється керівництво Академії і спрямованість її діяльності. Так, «Основним завданням установи (йдеться про Історико-географічну комісію) були комплексні описи районів та історико-археографічні словники». «Внаслідок проведеної критичної роботи щодо дальшого викриття клясово-ворожих концепцій і їх носіїв протягом другого півріччя було звільнено з Історичного циклу 20 науковців-грушев'янців, залишено 9 співробітників...» [13, 14].

Тематично відрізняються від попередніх здані до друку збірник «Проблема суспільно-економічних формацій на Україні», монографія «Жовтень на Україні», археографічна збірка «Більшовизація армії 1917 року на Україні», збірники «Сталінщина» й «Нариси з історії промисловості та робітничого клясу на Україні» тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що вивчення діяльності Словникових комісій УАН—ВУАН, багаті

архіви яких зберігаються у фондах Інституту архівознавства НБУВ, сприяє дослідженню історії нашої країни, історії НАН України, її окремих комісій, дає змогу накопичувати інформацію про біографії провідних учених і залучати до наукового обігу нові джерела й факти.

1. Закон України. Указ Президента України. Про розвиток національної словникової бази // Уряд. кур'єр. 1999. — 4 вер. — № 165.
2. Архів Президіуму АН. — Ф. 251, оп. 1, спр. 1, арк. 19—19 зв.
3. Статут Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 3—22.
4. ІР НБУВ. — Ф. 1, спр. 26135, арк. 5.
5. Там же.
6. Там же. — Ф. 10, спр. 18635, арк. 1—3.
7. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1921 рік. — Берлін, 1923. — Т. 1. — 299 с.
8. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1922 рік. — Прага, 1925.
9. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві 1923 р. (3 нагоди п'ятирічного існування Академії наук, 1918—1924). — К., 1924. — 166 с.; Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. — К., 1925. — 92 с.; Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1925 рік. — К., 1926. — 80 с.; Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 рік. — К., 1927. — 132 с.; Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 рік. — К., 1928. — 146 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО). — Ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 277; оп. 16, спр. 7, арк. 109; оп. 20, спр. 2924, арк. 57; оп. 16, спр. 7, арк. 152; спр. 3, арк. 23; оп. 16, спр. 7, арк. 165; ЦДАВО. — Ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 2—44; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6223, арк. 30—40.
11. ІР НБУВ. — Ф. 10, спр. 1860, арк. 1—9.
12. Там же. — Спр. 1865, арк. 1—7.
13. Там же. — Спр. 1866, арк. 1—13.
14. Там же. — Спр. 1864, арк. 70—76.

Заставка і письмо уставом у рукописній книзі. XII ст.